

השכונה שעמדה לפני כותלנו

הריסת שכונת
המוגרבים
ליד
הכותל המערבי

שמואל בהט

כ־800 שנה, למן התקופה האיובית ועד תום השלטון הירדני בירושלים ב־1967. בתיאורי נוסעים מהמאה ה־19 נזכר "רובע המוגרבים" בירושלים כרובע החמישי של העיר (נוסף על הרובע המוסלמי, הנוצרי, היהודי והארמני), ותושביה נחשבו לעדה נבדלת בקרב הקהילה המוסלמית בין החומות.

"צריך לנקות את השטח"

עד היום קיימים ספקות באשר למקור היוזמה להרוס את שכונת המוגרבים ולתהליך קבלת ההחלטות שקדם לה. ממקורות שונים עולה כי השותפים הבכירים להחלטה להרוס את השכונה היו אלוף פיקוד המרכז, עוזי נרקיס, וראש עיריית ירושלים, טדי קולק. היו שטענו כי שר הביטחון משה דיין ידע על היוזמה ואישר את הפעולה.

לפי תיאורו של העיתונאי עוזי בנימין, התהליך החל כבר בשבעה ביוני, יום כיבוש ירושלים המזרחית. באותו יום הציע איתן

במוצאי שבת, עשרה ביוני 1967 התרחשה הפעולה רבת ההשפעה ביותר בעיצובה של העיר העתיקה בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים – הריסת שכונת המוגרבים, שהייתה צמודה לכותל המערבי. ימים ספורים לאחר שחיילי צה"ל כבשו את העיר העתיקה, נהרסו כמעט כל בתי השכונה תוך לילה אחד. הסמטה הצרה לרגלי הכותל שרוחבה היה פחות מארבעה מטרים, הפכה לרחבה פתוחה וגדולה, העשויה להכיל עשרות אלפי אנשים בעת ובעונה אחת.

שכונת המוגרבים (حارة المغاربة – חארת אל־מע'ארבה) נוסדה ככל הנראה בסוף המאה ה־12 בידי השליט אל־מלך אל־אפדל, בנו של צלאח א־דין. מאז המאה ה־14 הייתה רוב השכונה, ובכללה סמטת הכותל, בבעלות "ווקף אבו מדין". הקדש מוסלמי זה נוסד בירושלים בשנת 1320 לסיפוק צרכיהם של המבקרים והתושבים ה"מוגרבים" – מוסלמים יוצאי צפון אפריקה. בשכונה היו מבני מגורים רבים, מוסדות לימוד והארחה וכן כמה מבני קבורה. כל אלו נבנו במשך

עבודות ברחבת הכותל החדשה, קיץ 1967
(צילום: יהודה גרינברג, ויקישייתוף)

בשורטטה בצהרי השבת, שהייתה מוגבלת בהיקפה, לבין הביצוע בשטח. גבולות השטח המיועד להריסה נראו בתכנית בבירור. בפועל חרגו ממדי השטח שנהרס מאלו שנקבעו בה. במוצאי שבת הגיעו אל הכותל חברי "ארגון הקבלנים והבונים בירושלים" - בעיקר המבוגרים שבהם, שלא היו מגויסים באותה עת. לאחר שהתפללו בהתרגשות ואמרו את נוסח ההבדלה, הורה להם בן-משה לסלק את מבנה בית-השימוש הצמוד לכותל. העובדים, שהיו חדורים בתודעה של שליחות היסטורית ובתחושות מיסטיקות, פעלו במרץ ובהתלהבות רבה. תחילה החלו לנתץ את מבנה בית-השימוש בפטישים, אך הדבר ארך זמן רב ובן-משה החליט להביא למקום ציוד כבד כדי לסיים את העבודה במהירות. למקום הובאו דחפורים, שהרסו את בתי השכונה בזה אחר זה. עם תחילת ההריסה פונו תושבי השכונה מבתיהם, ועברו להתגורר במקומות מגורים זמניים ברובע המוסלמי ובשכונות שועפאת, בית-חנינה וסילוואן, עד לשיכונם הסופי במקומות שונים ברחבי העיר. התושבים קיבלו פיצויים עבור דירותיהם ומיטלטליהם. תוך זמן קצר נהרסה השכונה כמעט לחלוטין (למעט קבוצת בתים שנהרסה כשנתיים מאוחר יותר). הרחבה החדשה שנוצרה הועמדה למבחן מייד: בחג השבועות, שחל באותו שבוע, פקדו את הכותל מאות אלפי אנשים.

תמונות הקבלנים ותודת קצין ההנדסה על הרס "הטהומאה סביב הכותל", ליל 11.6.1967 (קולאז': לאה מג'רו מיניץ)

ביצועיסטים נחפזים באישון ליל

עם היוודע דבר הריסתה של שכונת המוגרבים בציבור, ובעיקר לאחר שההמונים שהגיעו אל הכותל חזו בעיניהם בהיעלמות השכונה ובהיווצרות הרחבה הגדולה, התעוררו ביקורות שונות על המעשה. חלק מן הביקורות עסקו בפניוים החפז של תושבי השכונה, לפני שנמצאו להם מקומות מגורים חלופיים. ראשון המבקרים את הריסתה של השכונה מסיבה זו היה שר הדתות, ד"ר זרח ורהפטיג. ורהפטיג הגיע לביקור באתר יחד עם שרי הממשלה האחרים ב-11 ביוני, שעות ספורות לאחר הפעולה, ותהה על חוקיותה. גם ביצוע ההריסה בחופזה ובאישון ליל, והעובדה כי איש לא לקח אחריות מוצהרת על ההחלטה להרוס את השכונה עוררו ביקורת. ב-21 ביוני נכתב בעיתון "הארץ" כך: תמוה הדבר, ששינוי כה דראסטי במקום היותר קדוש על היהדות, זו המתגוררת

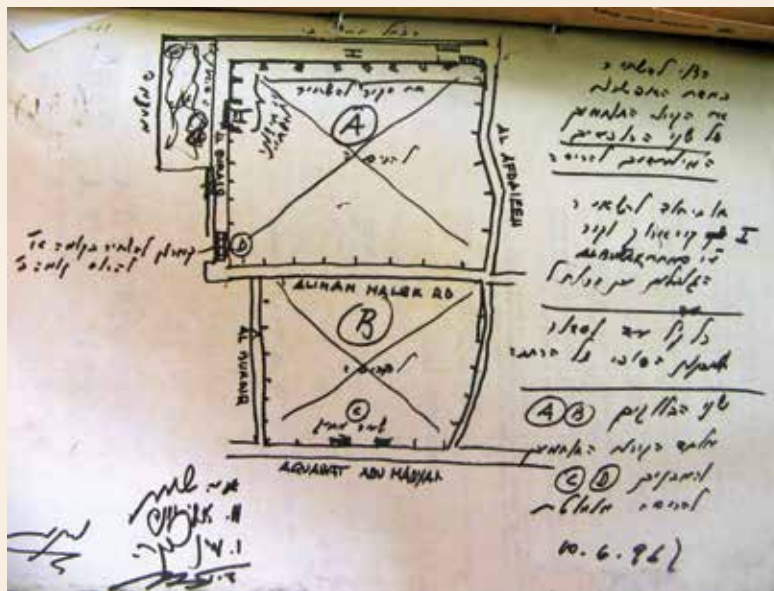
בן-משה, קצין הנדסה במלואים בפקוד המרכז, לשלמה להט (צי"ץ) - המושל הצבאי המיועד של ירושלים, לסלק בתי-שימוש שהיו צמודים לכותל המערבי. למחרת, בשמונה ביוני, ביקר דוד בן-גוריון בכותל המערבי, בלוויית יעקב ינאי שהיה מנהל רשות הגנים הלאומיים; שמעון פרס, מזכ"ל רפ"י ואיש אמונו של בן-גוריון; אלוף עזר וייצמן, ראש אגף מבצעים במטכ"ל; וטדי קולק, ראש עיריית ירושלים. בן-גוריון פנה לינאי בלשון קשה: "אינך מתיישב? ראה, בית-כיסא ליד הכותל". ינאי התגונן והשיב כי "רק אתמול הגענו לכאן", ואז המשיך בן-גוריון בתוכחתו ואמר: "אף-על-פי-כן אי אפשר לסבול זאת". ינאי סיפר לקולק, שעמד בסמוך, על חילופי הדברים עם בן-גוריון וסיכם: "צריך לנקות את השטח, צריך לתת לכותל צורה". קולק השיב מיד: "אעשה זאת, צריך לדבר עם הצבא".

בשבת, עשרה ביוני, כונסה ישיבה בביתו של קולק בהשתתפותם של הארכאולוג והרמטכ"ל לשעבר יגאל ידין; נציגי רשות הגנים הלאומיים, יעקב ינאי והאדריכלים דן טנאי ואריה שרון; ההיסטוריון והארכאולוג מיכאל אבי יונה; וסגן המושל הצבאי של מזרח ירושלים, יעקב סלמן. קולק הסביר לנוכחים את מטרת הישיבה: תכנון הריסתה של שכונת המוגרבים. האחריות על הביצוע הופקדה בידי רשות הגנים הלאומיים, והוטלה על כתפיו של אדריכל הרשות דן טנאי. זה"ל ואגף העתיקות ביקשו לא להיות מעורבים בפומבי בביצוע, אך העניקו לה את ברכתם ואת סיועם.

לאחר תום הישיבה, יצאו כמה מן האחראים להריסה לסיור בשטח, והחליטו להרוס חלק גדול מהשכונה כדי ליצור רחבה גדולה סמוך לכותל. קבוצת בתים קרובה לכותל מדרום הרחבה ("בתי אל-סעוד") נועדה להישאר ולהינצל מההרס, וכך גם שני רחובות שתחמו את הרחבה ממערב ומצפון. בין המתחמים שנועדו להריסה אמורים היו להיוותר במקומם שני אתרים קדושים למוסלמים: מסגד אל-בוראק וקבר שיח'. המתכננים סימנו על גבי שרטוט של השכונה את האזורים שנועדו להיחרס. הם ביקשו להותיר - אם יתאפשר הדבר - כמה קירות שחילקו את האזור המיועד להריסה לשני מתחמים, ובייחוד את הקיר התוחם את סמטת הכותל ממערב ומפריד בינה בין השכונה. אולם למעשה היה פער בין התכנית

"ילדים וילדות משחקים ברחובותיה", קיץ 1967
(צילום: אמנון וקסלר ז"ל)

והשפלה", ואילו עתה ניצב במקום "כותל מערבי אחר, בפתח קוממיותו של עם" ("דור דור והכותל שלו", מעריב, 11.8.1967). היו שהזכירו כי הרעיון להרוס את השכונה הועלה בשלהי המאה ה-19 על-ידי הברון רוטשילד, וטענו כי הרחבה המוארת והגדולה שנוצרה במקום מוסיפה כבוד והוד לכותל המערבי. טדי קולק – מאדריכלי הריסת השכונה – הדף בתקיפות ובנחרצות את הביקורת על שלל היבטיה. לשאלתו של העיתונאי נחום פונדק, "מה הדבר החשוב ביותר שקרה בעיר העתיקה אחרי יום השחרור?" השיב קולק בפסקנות: "ניקוי הרחבה שליד הכותל המערבי". המראיין השיב לקולק כי לדעתו "זוהי שערורייה ציבורית, להפוך מקום תפילה של דורות לכיכר מלכי ישראל מלוכלכת ורועשת, עם עגלות תינוקות וקליפות תפוזים ועם אנשים צועקים". קולק השיב:

זה הדבר הגדול ביותר שיכולנו לעשות. וטוב שעשינו זאת מיד [...] היה זה מקום בעל רוח גלוית, מקום לבכי. ייתכן כי היה בזה טעם בעבר. אבל אין זה מה שאנחנו רוצים בעתיד [...] יום אחד נחפור את הכותל ונשחזר אותו כפי שהיה בעבר, והוא יעמוד בכל הדור, כפי שהיה בהיותו חלק ממקדש ירושלים. דבר זה יתאים לעתיד ירושלים המאוחדת.

בעיניו של קולק, הקולות שהביעו אכזבה מן המראה החדש של הכותל ושל הרחבה הסמוכה לו נבעו ממראה הכותל בעבר ומהתרפקות נוסטלגית על זיכרונו. מראה עתיק זה לא התאים, לטעמו, להווה ולעתיד של ירושלים המאוחדת תחת שלטון ישראלי ריבוני.

עד מהרה שככה הביקורת. שנה לאחר המלחמה, כשנשאל אם היה בין יוזמי

לעצמי, שעשו כאן אצטדיון". "תראו, איך הכותל נראה קטן" אומר מישוהו. "בסמטה הצרה היה הכותל חומה אדירה. ברחבה הענקית הוא נראה עלוב". (דבר, 23.6.1967). שני רכיבים נוספים של חוויית הביקור והתפילה בכותל בעבר היו ההפתעה שבמפגש הפתאומי אתו ותחושת האינטימיות באתר. הדרך לאתר עברה בין הבתים הדלים והסמטאות הצרות של שכונת המוגרבים, ואלו הסתירו את הכותל מעיני המבקרים עד שהגיעו למרגלותיו ממש. כפי שתיאר יוסף קלוזנר: "פתאום, לפתע-פתאום ממש, מתרומם, לא, מזדקר בבת ראש, לעינינו התמהות, כותל זקוף ורם [...] לא ראינו אותו אלא ברגע האחרון, כשכבר נתקרבו אליו. פתאומיות זו מהממת ממש" ("הכותל המיוחס", חרות, 4.5.1958). הריסת שכונת המוגרבים הביאה לכך שהמבקרים ראו את הכותל זמן רב ובמרחק רב לפני הגעתם אליו. מרכיב ההפתעה וה"התגלות" נעלם לבלי שוב, יחד עם תחושת ההתייחדות בסמטה הצרה והסגורה. רבים, אפוא, הביעו אכזבה מן המעשה שנעשה בחופזה, ושינה עבורם מן היסוד את חוויית הביקור והתפילה על-יד הכותל המערבי.

"בפתח קוממיותו של עם"

בניגוד לביקורת שהוצגו לעיל, היו גם קולות שהצדיקו את הריסת השכונה. ב-16 ביוני, יומיים לאחר חג השבועות, אמר הנשיא שז"ר כי "הרחבת רחבת הכותל הייתה הכרחית בגלל הנהירה הגדולה אל הכותל". הסופר והעיתונאי הירושלמי יהודה האזרחי תיאר את מעשה ההרס בהתלהבות; לדבריו, קודם להריסה היה הכותל "בחינת כותל של דמעות-כניעה

כאן וזו שחיה בגולה, בוצע באישון ליל על-ידי ביצועיסטים נחפזים בלי דיון ציבורי, בלי מאמץ מצד המבצעים להטריח עצמם באישורים נאותים מבעלי המקצוע המוסמכים. עד עכשיו אי אפשר לברר מי בעצם החליט על ההריסה. המעורבים בעניין אומרים: "זה קרה, זה נולד כמו מתוך עצמו".

ש"י עגנון, שביתו בשכונת תלפיות נפגע בפרעות תרפ"ט, אמר לכתב "הארץ" עוזי בנימין: "טוב שהרסו את השכונה. זו הייתה צרה גדולה". אולם לאחר מכן הוסיף: "אולי היה צריך להשאיר את השכונה ולהכניס בה ציירים יהודיים. אני בכלל אינני סובל הרס. לו היו שואלים אותי לא הייתי אומר להרוס". הביקורת העיקרית על הריסת השכונה הופנתה דווקא אל ההיבטים העיצוביים-סמליים: השפעתה של הרחבה הגדולה על מראהו של הכותל, על תדמיתו ועל חוויית הביקור והתפילה על-ידו. באופן פרדוקסלי, היווצרותה של רחבה אדירת ממדים לפני הכותל המערבי הקטינה את הכותל עצמו בעיני המבקרים. בטרם הריסת שכונת המוגרבים, התנשא הכותל מעל המבקרים והמתפללים בסמטה הצרה שרלגליו והותר רושם של קיר מונומנטלי. יצירת רחבה שאורכה ורוחבה עולים לעשרות מטרים, כמו גימדה את הכותל בעיני המתבונן. עתה, נדמה הכותל שולי ביחס לרחבה, שהייתה טפלה לו, ונראה "קטן ומסכני" – כדברי לוחם תש"ח כחודש לאחר יצירת הרחבה ("דמות הכותל המערבי", מעריב, 10.7.1967).

בעיתון "דבר" תוארו תגובות המבקרים כך: "ככה זה נראה?" אומר תימני קשיש. "אני קראתי בעיתון שהרסו את הבתים ויישרו את הרחבה לפני הכותל, אבל לא תיארתו

הצעות לעיצוב רחבת הכותל

מיכאל יעקובסון

לכו תעלה: רחבת הכותל, תשרי תשע"א (צילום: יעל שילה)

להחזיר את האווירה האינטימית ששררה בסמטה בטרם ההריסה. מרדכי בן חורין, מתכנן "מצודת זאב" בתל אביב, הציע ליצור סמטאות חפורות בתוך הרחבה. סעדיה מנדל, ממתכנני החידוש של יפו העתיקה, הציע כיכר קעורה המוגבהת מסביבתה הקרובה ופונה בשיפוע מתון לעבר הכותל. אברהם יסקי הציע להקים סמוך לכותל בית כנסת עצום, שאותו הציע לעטר בתשע כיפות ובחלונות ויטראז'. הוגה הדעות ישעיהו ליבוביץ', שהתרעם על ההתלהבות המשיחית שסחפה את החברה הישראלית, הציע בציניות תחת הכותרת "הדיסקותל": "תתוקן הרחבה שלפני הכותל כדיסקוטק הגדול ביותר במדינת ישראל, ויקרא שמו 'דיסקוטק השכינה'" (הארץ, 21.7.1967).

האמן ואדריכל הנוף איסמו נוגוצ'י הציע להציב ברחבה מבנה מונומנטלי שנראה כמו סלע ענק, לואיס קאהן הציע ליצור ציר הליכה חווייתי מבית הכנסת "החורבה" בלב הרובע היהודי לרחבת הכותל. ב־1972 אימצה וועדת השרים לענייני ירושלים את הצעת האדריכל משה ספדיה, בהזמנת עיריית ירושלים: סדרת רחבות מדורגות הירודות מהרובע היהודי עד למפלס הרחוב ההרודיאני. התוכנית נגנזה. בשנות ה־90 הציעה "עמותת בוני בית המקדש" להקים את בית המקדש השלישי על משטח מוגבה, נתמך בעמודים, מעל רחבת הכותל. כיום (2017) הקרן למורשת הכותל המערבי עומדת לבנות במערב הרחבה את מתחם "בית הליבה", שתכננה האדריכלית עדה כרמי־מלמד.

מאז קיץ 1967, ביקשו אדריכלים רבים להותיר חותם באתר הקדוש ביותר לעם היהודי. רחבת הכותל, חצר קטנה וסגורה ששטחה כ־120 מ"ר, הייתה לפתע לרחבת ענק בשטח כ־200 אלף מ"ר. כבר ביולי 1967 נשכר האדריכל יוסף שנברגר להתוות תכנית ראשונה לרחבת הכותל, אלא שמיד קמה התנגדות מצד גורמים תכנוניים: ועדת התכנון המחוזית דרשה להשתמש באבנים עתיקות "שישתלבו יפה בנוף הכללי של רחבת הכותל והעיר העתיקה", ואילו שנברגר ביקש לעשות שימוש באבנים חדשות; היו גורמים דתיים שדרשו קיר הפרדה גבוה בין רחבת המתפללים לרחבה הציבורית, והיו שדרשו קיר נמוך. לאחר שהרב הראשי יצחק נסים הורה להרוס את מה שכבר נבנה, ניתנה הוראה לעצור את העבודות באתר – והאדריכל ביקש להתפטר. שנברגר ניבא כי "רחבת הכותל לא תעוצב עיצוב טובי ומוגמר תוך פרק זמן נראה לעין, אלא בהדרגה, שלבים שלבים, במשך תקופת זמן ארוכה".

"אגודת האינג'נירים והארכיטקטים" דרשה להכריז על תחרות פומבית לתכנון רחבת הכותל המערבי ולשיקום הרובע היהודי. ההצעה נדחתה, אך הניבה הצעות מטובי האדריכלים הצעירים באותה תקופה. חלקם ביקש

הצעה להקמת מעל רחבת הכותל (דגם: פסח רודר, 1992)

לעיון נוסף

K. Cohen-Hattab, "Designing Holiness: Architectural Plans for the Design of the Western Wall Plaza After the Six-day War, 1967–1977", *Israel Studies*, 21.3 (Fall 2016), pp. 126–152

בתכנונה של רחבת הכותל. הרחבה אדירת הממדים שנוצרה, שנותרה ריקה כמעט לחלוטין מכל אלמנט ארכיטקטוני, הוגדרה כרחבה זמנית בלבד. העוסקים בעיצובה של הרחבה בחודשים ובשנים שיבואו (ראו מסגרת), ביקשו להשיב לכותל – איש איש לפי השקפת עולמו – משהו מן המראה שאבד לו עם יצירת הרחבה למרגלותיו.

היינו זקוקים להחלטות, לא של הממשלה ולא של הכנסת, אבל התקופה הזו הסתיימה בתוך ימים אחדים. זו היתה תקופה שבה עיני העולם היו נשואות לדברים אחרים. עדיין נמשכו אז הקרבות בגולן ואנו יכולנו לעשות אז דברים".

אולם הביקורת על העיצוב, שהצביעו על פגיעה בחוויית הביקור והתפילה באתר, המשיכו להעסיק את הגורמים שעסקו

הריסת שכונת המוגרבים, השיב קולק: "כן, ואני לא מצטער על כך. לגבי שכונת המוגרבים הייתה הסערה הציבורית שקמה אז מיותרת לחלוטין, ועובדה שנשכחה מיד לאחר שהתברר כי המעשה היה הכרחי" (דבר, 24.5.1968). כעבור שנים ספורות, בדיון בכנסת על המשך חשיפת הכותל המערבי צפונה, אמר קולק: "הוזכרה כאן התקופה שבה היתה לי הזכות לעשות דברים, כשלא

לעיון נוסף

1. ש' בהט, "מדוע נהרסה שכונת המוגרבים שליד הכותל?", מחקרי יהודה ושומרון, כ"ו 1 (תשע"ז), בדפוס.
2. מ' בנבנישתי, מול החומה הסגורה, ירושלים תשל"ג.
3. ע' בנימין, ירושלים – עיר ללא חומה, תל-אביב תשל"ג.
4. א' נצ'ן-שיפטון, "יש אבנים עם לב אדם": על מונומנטים, מודרניזם ושימור בכותל המערבי", תיאוריה וביקורת, 38–39 (2001), עמ' 65–100.